

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.229>
УДК (049.32)+655.55

Андрій ЗДОРОВ

незалежний дослідник (Одеса, Україна)

andrij.zdorov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7347-304X>

ЯК БОГ СТАВ ДИЯВОЛОМ, АБО ЯКИЙ СУСПІЛЬНИЙ ЛАД БУВ У РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ?

Рецензія на книгу: *Станіслав Кульчицький. Ленінська система влади і власності в окупованій Україні. 1917—1923*

Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України

Київ: Академперіодика, 2024. 548 с.

Станіслав Кульчицький сформувався як історик у часи тоталітарного режиму СРСР, добре вивчив його ідеологію і практику, розуміє та підкреслює різницю між переконаннями К. Маркса й Ф. Енгельса про комунізм як безкласове та бездержавне суспільство, засноване на суспільній власності, хоч і вважає ці ідеї утопічними, та думками В. Леніна про державу-комуну, якою керує одна правляча партія, а фактично — її вожді. Автор давно досліджує цю тему, що засвідчують його праці [1—3]. У рецензованій монографії він докладно описує процес формування однопартійної більшовицької системи влади в Росії та в Україні, її головні риси, трансформацію в тоталітарний режим.

Цитування: Здоров А. Як бог став дияволом, або Який суспільний лад був у Радянському Союзі? [Рец. на кн.: Кульчицький С. Ленінська система влади і власності в окупованій Україні. 1917—1923. Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Академперіодика, 2024. 548 с.]. *Український історичний журнал*. 2025. № 2 (581). С. 229—236. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.229>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2025. № 2 (581)

Станіслав
КУЛЬЧИЦЬКИЙ

**ЛЕНІНЬСЬКА
СИСТЕМА
ВЛАДИ
І ВЛАСНОСТІ
В ОКУПОВАНІЙ
УКРАЇНІ.
1917–1923**

Які причини перемоги більшовизму називає автор? Перша: доктрина В. Леніна, або його «комуносоціалізм», що забезпечило підміну понять «диктатура пролетаріату» на «диктатура партії» (фактично — її вождів), «суспільна власність» — на «державна власність». Більшовики спотворили ідеї К. Маркса, хоч оголошували себе його «учнями». С. Кульчицький чітко розрізняє вчення німецького мислителя, яке лягло в основу європейської соціал-демократії, й теорію В. Леніна, котру він називає основою «державосупільства». Наслідком, на думку історика, стали декілька експропріацій: партії більшовиків — її вождями, держави — партією більшовиків, суспільства — державою-комуною та робочої сили — державою. Фактично, автор розвиває

ідею американського історика Р. Пайпса про виняткову роль В. Леніна у створенні радянської держави. Ця версія наділяє останнього надлюдськими здібностями змінювати хід історії багатьох країн. Інакше кажучи: обернений культ В. Леніна у СРСР («цар і бог СРСР Росії»), як жартували засновники українського націонал-комунізму В. Шахрай і С. Мазлах [4, с. 252]).

Другою причиною перемоги більшовиків автор називає «неусвідомлений соціалізм» народних мас — посилені імперіалістичною війною ненависть «низів» до старого режиму, ненависть селян до поміщиків і прагнення «чорного переділу», ненависть робітників до буржуазії, яка проявилася ще в подіях російської революції 1905—1907 рр. С. Кульчицький підтримує думку американського історика П. Грегори про масштабність і стихійність цього явища, яке В. Ленін міг тільки узаконити.

Третю причину автор пов'язує з допомогою Німеччини, яка профінансувала захоплення влади більшовиками в 1917—1918 рр. Таку версію підтримував Р. Пайпс. Але видається вона доволі конспірологічною, пов'язаною з тогочасною антибільшовицькою пропагандою, переконливих доказів якої так і не виявили. Можемо провести певні паралелі з українськими Майданами 2004 та 2013—2014 рр., навколо котрих і досі циркулюють чутки про «гроші США» чи то «гроші ЄС», що ніяк не пояснює готовність людей ризикувати власним життям.

С. Кульчицький формулює питання про причини прийняття людством ідеї комунізму в ленінській інтерпретації, пов'язуючи його з постаттю однієї людини, «в голові якої народилася ніколи не бачена система влади і власності». Але фактично відповіді на це питання автор не дає, адже прийняти його пояснення можна лише погодившись із перетворенням В. Леніна з бога на диявола, надприродна сила котрого здатна змінювати суспільства й держави, хід історії всієї цивілізації. Підхід С. Кульчицького до постаті В. Леніна дуже нагадує підхід В. Гюго

до постаті Наполеона III — вони зображують своїх героїв злими монстрами, але фактично приписують їм надздібності, роблячи з них надлюдину. Саме це зауважував К. Маркс про книгу В. Гюго «Наполеон Малий» [5, с. 375].

Пропонуємо розглянути реальні причини перемоги більшовизму-ленінізму, враховуючи особливості економічного та соціального розвитку, адже видатних політиків і теоретиків у Росії не бракувало, але їхні ідеї не мали такого успіху. С. Кульчицький наголошує, що більшовики на чолі з В. Леніним не змогли в 1918—1920 рр. реалізувати свій план побудови «держави-комуни» й остаточно ліквідувати товарно-грошові відносини, тому змушені були оголосити нову економічну політику, а попередній етап назвати періодом воєнного комунізму. Невдалий «комуністичний штурм», на думку автора, передбачав одержавлення промисловості й транспорту, споживчої кооперації та профспілок, примусові продовольчу розкладку (вилучення продовольства у селян) і навіть посівну розверстку. Продрозкладка та хлібна монополія не були винаходами більшовиків — в умовах Першої світової війни подібне практикували як європейські країни, так і Російська імперія (включаючи період правління Тимчасового уряду) [6] й уряд гетьманської держави П. Скоропадського [7, с. 6].

С. Кульчицький визнає, що в економічній програмі РКП(б) ішлося про експропріацію буржуазії, а не селянства. «Програма проголошувала скасування приватної власності на землю, проте селянство впродовж віків не володіло, а користувалося землею, і тому навіть не помітило, що більшовики вважають приватну власність на землю скасованою. Більше того, селяни примусили державу-комуни передати в їхнє користування землю у власності поміщиків, буржуазії, удільного відомства, церкви та навіть самої держави. Це означало, що у своїй масі вони стали селянами-власниками (по суті, а не за назвою), виробниками власної продукції, яку бажали реалізувати на вільному ринку за цінами попиту й пропозиції» (с. 293). Політика державної монополії на хліб та продрозверстки зазнала краху, як і спроби насадження радгоспів, колгоспів і комун. Подібні заходи державного регулювання були запроваджені ще під час якобінської диктатури у Франції 1793—1794 рр. [8, с. 94, 118, 121, 127], а закон Ле Шапельє 1791 р. навіть забороняв страйки та профспілки робітників, щоб вони не домагалися підвищення платні. Від цієї практики відмовилися лише в часи термідора (але не повністю — закон Ле Шапельє діяв аж до 1864 р.), який В. Ленін порівнював із непом.

Земля була головним питанням для селянства, визначаючи його політичні вподобання. Селяни терпіли продрозкладку тому, що більшовики передали їм поміщицькі землі, — на відміну від А. Денікіна, П. Врангеля або Ю. Пілсудського. Вони погоджувалися з продовольчою диктатурою рівно стільки, скільки існувала загроза повернення поміщиків.

Найцікавіше те, що С. Кульчицький визнає існування в Радянському Союзі приватної власності. «Соціально-економічні перетворення могла здійснювати спільнота, яка мала ієрархічну структуру — держава або партія. Диктатуру, за якої ставала можливою “експропріація експропріаторів”, повинна була здійснювати держава, створювана пролетаріатом, а не робітничий клас. Під час експропріації

буржуазії приватна власність не знищувалася, а ставала державною, не втрачаючи ознак приватності. Унаслідок цього створювана робітничим класом держава не «засинала», як висловлювався Ф. Енгельс, а ставала всемогутньою» (с. 27). Державна власність у СРСР була оголошена «загальнонародною соціалістичною», а «зазіхання» на неї передбачало суворі покарання аж до страти.

Приватна власність належить лише частині суспільства, а окремі «вожді» чи партноменклатурники дійсно не були власниками засобів виробництва, але саме вони були носіями корпоративної або колективної приватної власності та колективними експлуататорами найманих робітників і селянства. Тобто державна власність у СРСР належала всьому класу номенклатури у цілому, а не окремим її представникам.

Ідейні провідники УПА писали: «Коли йдеться про соціальні цілі нашої боротьби, то ми, бандерівці, боремося за побудову безкласового суспільства. Ми є проти повороту в Україну, як поміщиків так і капіталістів. Ми є за знищення в Україні нової експлуаторської паразитарної кляси — кляси большевицьких вельмож, складеної з верховодів партії, МВД і МГБ, адміністрації, армії» [9, с. 9]. Новим правлячим та експлуаторським класом називав партійну номенклатуру югославський дисидент М. Джилас і радянський історик, що виїхав на Захід, М. Восленський [10]. С. Кульчицький, утім, тут відкидає класовий підхід та пише про власність або володіння «вождів», а не класу номенклатури.

Державна власність на засоби виробництва не була першою у світовій історії практикою — вона панувала в багатьох азійських суспільствах, а К. Маркс означив її як особливий спосіб виробництва. «Коли не приватні земельні власники, а держава безпосередньо протистоїть безпосереднім виробникам, як це спостерігається в Азії, як земельний власник і разом із тим суверен, то рента і податок збігаються, або вірніше, тоді не існує ніякого податку, який був би відмінний від цієї форми земельної ренти... Держава тут — верховний власник землі. Суверенітет тут — земельна власність, сконцентрована в національному масштабі. Але зате у цьому випадку не існує ніякої приватної земельної власності, хоч існує як приватне, так і громадське володіння та користування землею» [11, с. 354].

Німецько-американський синолог К. Вітфогель у своїй праці «Східний деспотизм» дійшов висновку, що у СРСР також існує варіант саме цього азійського способу виробництва [12]. Російський етнолог Ю. Семенов зауважив, що такий спосіб виробництва був поширений не лише в Азії, запропонував його називати політаризмом (від гр. «політія» — держава), а також виділив як підвид агрополітаризм, притаманний Стародавньому Сходу, та індустрополітаризм, властивий Радянському Союзу й подібним державам. При цьому способі виробництва поняття «державний апарат» і «панівний клас» практично збігаються, оскільки всі члени останнього входять до єдиної ієрархічної системи розподілу додаткового продукту [13].

На наш погляд, адекватніше пояснює процес становлення та розвитку радянського режиму концепція державного капіталізму як ранньої стадії розвитку капіталістичної формації — періоду первісного нагромадження і промислового

перевороту, що в більшості передових країн Заходу також проходив через криваві революції, громадянські війни, диктатури, імперські й колоніальні завоювання, які іноді супроводжувалися геноцидами підкорених народів (від завоювання Ірландії часів О. Кромвеля до голодів у Бенгалії 1769—1770 та 1942 рр.).

Жовтневий переворот 1917 р. в Росії був частиною Великої російської чи Східноєвропейської революції 1917—1921 рр. Російська й українська революції були суто буржуазними за своїми причинами, завданнями, результатами. Революціонери свідомо йшли слідами Великої французької буржуазної революції 1789—1799 рр., відтворюючи навіть її терміни — «установчі збори», «комісари», «директорія», «трибунал», «вороги народу», «надзвичайні комісії» тощо. Большевики відігравали роль якобінців, чия диктатура знищила рештки феодального ладу абсолютної монархії Романових. Червоний терор (термін із Франції 1793 р.) сприяв утвердженню режиму державного капіталізму та нового панівного класу — партійно-державної бюрократії або державної буржуазії, яку у СРСР назвали «номенклатурою». Радянський Союз став новою формою Російської імперії, подібної до імперії Наполеона Бонапарта, а державний капіталізм певний час сприяв модернізації суспільства [14], яка передбачала перехід від традиційного аграрного суспільства з пануванням ручної праці, станової нерівності, масової неписьменності, традиційного типу смертності й демографічного відтворення до новітнього промислового суспільства з переважанням міського населення та машинного виробництва, культурною революцією, загальною обов'язковою середньою освітою, сучасним типом демографічного відтворення. Ціною цього переходу в нашій країні, як і багатьох інших, стали Голодомор і репресії, знищення мільйонів людей, традицій робітничого й соціалістичного руху, атомізація суспільства. Водночас подолання неписьменності, поширення системи медичного обслуговування та вакцинації від епідемічних хвороб сприяли зниженню дитячої смертності більш як у десять разів і зростанню тривалості життя майже вдвічі [15, с. 40].

Концепцію про те, що суспільний лад Радянського Союзу був режимом державного капіталізму в різних формах розвивали та підтримували опозиційні марксистки, соціалісти й анархісти як у СРСР, так і за його межами: опоненти В. Леніна в РКП(б) Т. Сапронов та Г. М'ясников, перший очільник італійської Компартії А. Бордіга, англійський соціаліст Т. Кліфф [16—18], українські соціалісти І. Майстренко, В. Голубничий. Звісно, всі вони були заборонені у «країні Рад».

Вирішення завдань модернізації перетворило цей режим на перешкоду для розвитку продуктивних сил — він програв розвинутішим країнам Заходу й розвалився. Большевики 1917—1921 рр. мали свій модернізаційний проект, були гнучкішими за своїх супротивників — білогвардійців, уміли визнавати власні поразки, реалізувати прагнення селянства та пригноблених націй. Білий рух натомість не визнавав за націями жодних прав — для А. Денікіна українці були лише «вигадкою ворогів Росії» (так само, як і нині для Кремля).

С. Кульчицький уникає історичних аналогій та порівнянь. Напевно, авторський задум не передбачав цього. Виникає риторичне питання: чи може, на-

приклад, біолог обмежитися дослідженням лише одного живого організму? Чи може лікар обмежитися дослідженням лише однієї хвороби в однієї людини? То чому ж історик має обмежуватися лише дослідженням одного суспільства, не порівнюючи його з іншими? Зрозуміти причини й наслідки російської революції 1917—1921 рр. і роль більшовицького режиму неможливо без світового контексту та порівняльно-історичного матеріалу, без розгляду процесів суспільної модернізації, тобто переходу від аграрного традиційного суспільства до індустріального й ролі революцій у цьому процесі.

Натомість С. Кульчицький пропонує цивілізаційний підхід: «У сучасному світі, якщо вимірювати його цивілізаціями, маємо зауважити принципові відмінності двох із них. Родоначальниками євроатлантичної цивілізації є багато мислителів, починаючи з афінського архонта Солона (VI ст. до н. е.). До цієї когорти мислителів входить і К. Маркс, інтелектуальний доробок якого не обмежувався “Маніфестом Комуністичної партії”. Родоначальником цивілізації, яку безпідставно називають комуністичною, є В. Ленін» (с. 530). С. Кульчицький вважає, що створену В. Леніном систему влади і власності, або навіть нову цивілізацію, слід називати терміном «рашизм»: «Публіцисти вважають, що рашизм має спільну природу з такими тоталітарними системами недавнього минулого як фашизм і нацизм. Такий підхід до термінології є емоційним, а не науковим. Надто багато ознак, включно з діючими посадовими особами, доводять органічний зв'язок путінської Росії з Радянським Союзом, тобто зі створеним Леніном суспільно-політичним режимом і відповідним йому соціально-економічним ладом» (с. 531).

Нинішня путінська Росія за своїм соціально-економічним ладом — це зовсім не СРСР, адже основна маса засобів виробництва давно знаходиться у приватній власності, а правлячий клас провадить капіталістичну політику всередині країни та аж ніяк не соромиться свого багатства. Емоційним є намагання С. Кульчицького представити В. Леніна засновником нової цивілізації рашизму — не В. Ленін вигадав ідеологію «російського світу» («руського мира»). Навпаки, він багато разів виступав проти «великоросійського шовінізму» та, зокрема, проти сталінського плану автономізації 1922 р., що передбачав включення всіх радянських республік до складу РРФСР як автономій.

Сучасний путінський режим у Росії відроджує традиції російського царату («самодержавство, православ'я, народність») і сталінізму, але вже без модернізаційного проєкту. Новітній російський «райх» ніби хоче повернути історію у часи Російської імперії XIX ст., заперечуючи навіть існування українців як нації, і дійсно перетворюючись на російську форму фашизму — рашизм. Примітно, що В. Путін вважає більшовиків «п'ятою колоною» та зрадниками, котрі розвалили «історичну Росію» та нібито «створили Україну». «У текст Декларації про утворення Союзу РСР, а потім у Конституцію СРСР 1924 р. внесли право вільного виходу республік із Союзу. Таким чином, в основу нашої державності було закладено найбільш небезпечну “міну вповільненої дії”», — зазначив очільник РФ у 2021 р. У цьому сучасний Кремль наслідує ідеологів російського білого руху, які створили першу форму російського фашизму в еміграції в 1920—1930-х рр.

Переосмислення старих уявлень про суспільство та його розвиток, нав'язуваних нам упродовж ХХ ст. тоталітарними режимами, зокрема й тими, що привласнили собі назви «соціалізм» і «комунізм», дозволить подолати новітній фашизм та старий імперіалізм, розчистити дорогу для формування нових суспільних течій і побудови нового дійсно справедливого суспільства у світі, що унеможливить жахіття війни.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Kulchytskyi, S. *Komunizm v Ukraini: Pershe desiatyrychchia: 1919—1929*. Kyiv, 1996 [in Ukrainian].
[Кульчицький С. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя: 1919—1929. Київ: Основи, 1996. 396 с.]
2. Kulchytskyi, S. *Chervonyi vyklyk: Istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli*. Kn. 1. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Кульчицький С. Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. Київ: Темпора, 2013. 504 с.]
3. Kulchytskyi, S. *Chy byly bilshovyky komunistamy?* *Svitohliad*. 2023. 1(99): 30-37 [in Ukrainian].
[Кульчицький С. Чи були більшовики комуністами? *Світогляд*. 2023. № 1(99). С. 30—37].
4. Mazlakh, S. & Shakhrai, V. *Do khvyli: Shcho diietsia na Vkraini i z Ukrainoiu? (drukuietsia za vydanniam 1919 r.)*. Odesa, 2019 [in Ukrainian].
[Мазлах С., Шахрай В. До хвилі: Що діється на Вкраїні і з Україною? (друкується за виданням 1919 р.). Одеса: Астропринт, 2019. 294 с.]
5. Marks, K. *Predislovie ko vtoromu izdaniyu "Vosemnadtsatoe briumera Lui Bonaparta"*. Marks K., Engels F. *Sochineniya*. 2-e izd. Moscow, 1960. T. 16 [in Russian].
[Маркс К. Предисловие ко второму изданию «Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта». Маркс К., Энгельс Ф. *Сочинения*. 2-е изд. Москва: Политздат, 1960. Т. 16. 839 с.]
6. *Postanovlenie o peredache khleba v rasporyazhenie gosudarstva*. 25 marta 1917 g. *Sobranie uzakonenii i rasporyazhenii pravitelstva, izdavaemoe pri Pravitelstvuiushchem senate*. Petrograd, 1917. № 85 [in Russian].
[Постановление о передаче хлеба в распоряжение государства. 25 марта 1917 г. *Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем сенате*. Петроград, 1917. № 85, ст. 487].
7. *Zakonodatelnye akty Ukrainskoi Derzhavy (Zakony, postanovleniia, instruktsii, tsirkuliary)*. 1918 g. 6 (iyul). Odessa, 1918 [in Russian].
[Законодательные акты Украинской Державы (Законы, постановления, инструкции, циркуляры). 1918 года. Вып. 6 (июль). Одесса, 1918. 40 с.]
8. Ado, A.V. (Ed.) *Dokumenty Velikoy Frantsuzskoy revoliutsii*. Moscow, 1992. T. 2 [in Russian].
[Документы Великой Французской революции. Под ред. А.В. Адо. Москва: Изд-во МГУ, 1992. Т. 2. 350 с.]
9. Poltava, P. *Khto taki banderivtsi ta za shcho vony boriutsia*. Drohobych, 1991 [in Ukrainian].
[Полтава П. Хто такі бандерівці та за що вони борються. Дрогобич, 1991. 31 с.]
10. Voslenskiy, M.S. *Nomenklatura: Gospodstvuiushchiy klass Sovetskogo Soiuz*. Moscow, 1991 [in Russian].
[Восленский М.С. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. Москва, 1991. 624 с.]

11. Marks, K. Kapital. T. 3. Marks K., Engels F. Sochineniya. 2-e izd. Moscow, 1962. T. 25. Ch. 2 [in Russian].
[Маркс К. Капитал. Т. 3. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Москва: Политиздат, 1962. Т. 25. Ч. 2. 551 с.].
12. Wittfogel, K.A. Oriental Despotism; a Comparative Study of Total Power. Yale University Press, 1957. 550 p.
13. Semenov, Yu.I. Politarnyi (aziatskii) spodob proizvodstva: sushchnost i mesto v istorii chelovechestva i Rossii. Moscow, 2008 [in Russian].
[Семенов Ю.И. Политарный (азиатский) способ производства: сущность и место в истории человечества и России. Москва, 2008. 401 с.].
14. Zdorov, A.A. Gosudarstvennyi kapitalizm i modernizatsiia Sovetskogo Soiuz: marksist-skiy analiz sovetskogo obshchestva. Odessa, 2003 [in Russian].
[Здоров А.А. Государственный капитализм и модернизация Советского Союза: марксистский анализ советского общества. Одесса, 2003. 124 с.].
15. Hladun, O.M. Narysy z demografichnoi istorii Ukrainy XX st. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Гладун О.М. Нариси з демографічної історії України XX ст. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи НАН України, 2018. 224 с.].
16. Cliff, T. The Nature of Stalinist Russia. London, 1948. URL: <https://www.marxists.org/archive/cliff/works/1948/stalruss/> (дата звернення: 20.12.2024).
17. Kliff, T. Gosudarstvennyi kapitalizm v Rossii. [B. m.] 1991 [in Russian].
[Клифф Т. Государственный капитализм в России. Пер. с англ. [Б. м.] 1991. 287 с.].
18. Kliff, T. Imperialistychna ekspansiia Rosii. Vpered. München, 1951. 7-8(19-20): 14-16 [in Ukrainian].
[Кліфф Т. Імперіалістична експансія Росії. Вперед. Мюнхен, 1951. Ч. 7-8(19-20). С. 14—16].

Надійшла / Received 28.01.2025

Andrii ZDOROV

Independent Researcher (Odesa, Ukraine)

andrij.zdorov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7347-304X>

HOW DID GOD BECOME THE DEVIL, OR WHAT WAS
THE SOCIAL ORDER IN THE SOVIET UNION?

Book review:

Stanislav Kulchytskyi. Lenin's System of Power and Property in Occupied Ukraine. 1917—1923

Editor-in-chief V. Smolii. NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine

Kyiv: Akadempriodyka, 2024. 548 p.